

HİKMET-AKADEMİK EDEBİYAT DERGİSİ
[JOURNAL OF ACADEMIC LITERATURE]
VEFATININ 100. YILINDA
ALİ EMİRİ ÖZEL SAYISI
YIL 10, EYLÜL 2024

Dr. Öğr. Üyesi Nurgül KARAYAZI BAL

Karabük Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Karabük/TÜRKİYE
nurgulkarayazi@gmail.com
ORCID

**ALİ EMİRİ DİVÂNI'NDA
TEMÂŞÂDAN TEFEKKÜRE
DÂVET**

INVITATION FROM
CONTEMPLATION TO
REFLECTION IN ALİ EMİRİ'S
DIVAN

Makale Türü: Araştırma Makalesi	Article Information: Research Article
Yükleme Tarihi: 01.07.2024	Received Date: 01.07.2024
Kabul Tarihi: 14.08.2024	Accepted Date: 14.08.2024
Yayımlanma Tarihi: 30.09.2024	Date Published: 30.09.2024

İntihal / Plagiarism

Bu makale **turnitin** programında taranmıştır.
This article was checked by **turnitin**.

Atıf/Citation

Karayazı Bal, Nurgül. "Ali Emîrî Dîvânı'nda Temâşâdan Tefekkürü Dâvet". *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]* Vefatının 100. Yılında Ali Emîrî Özel Sayısı, (Eylül 2024), 102-122.

Karayazı Bal, Nurgül. "Invitation From Contemplation to Reflection in Ali Emiri's Divan". *Hikmet-Journal of Academic Literature* Special Issue on the 100th Anniversary of Ali Emîrî's Death, (September 2024), 102-122.

10.28981/hikmet.1508784

HİKMET-AKADEMİK EDEBİYAT DERGİSİ
[JOURNAL OF ACADEMIC LITERATURE]
VEFATININ 100. YILINDA
ALİ EMİRİ ÖZEL SAYISI
YIL 10, EYLÜL 2024

Dr. Öğr. Üyesi Nurgül KARAYAZI BAL

ALİ EMİRİ DİVÂNIN'DA TEMÂŞÂDAN TEFEKKÜRE DÂVET

INVITATION FROM CONTEMPLATION TO REFLECTION IN ALİ EMİRİ'S DIVAN

ÖZ

Kültür târihimizin önemli şahsiyetlerinden Ali Emîrî Efendi (1857-1924), daha ziyâde ve öncelikli olarak Türk dili, târihi ve toplum hayatının her sahasına ait çeşitli ve zengin bilgileri ihtivâ etmesi açısından eşsiz değerinde bir kaynak olan Dîvânu Lügâti't-Türk'ü bulup yurt dışına kaçırılmaktan kurtarmasının yanı sıra kitap aşkı, birçok fedâkârlıkların gölgesinde biriktirdiği nitelikli yazma eser kitapları ve sahip olduğu bu eserlerle oluşturduğu kütüphanesini gönülden bağlı olduğu milletine bağışlamasıyla hatırlanan bir Osmanlı münevveridir. Bu yönleriyle tavsif ve takdir edilen Emîrî'nin klasik Türk şiiri geleneğinde kaleme aldığı şiirlerinin mânâ dünyasının zenginliği de üzerinde düşünülüp araştırılması gereken bir hakikattir.

Şâirin geleneğin söz vâdisinde yazdığı şiirlerinde dikkat çeken husûsiyetlerden biri İslâmî dünya görüşünün, hayat ve hakikat telakkîsinin onun şiirlerinin mânâ dünyasını şekillendirmesidir. Tasavvuf literatürüne de hâkimiyeti şiirlerinde âşikâr olan şâir; âleme, eşyâya, mevcûdâta hikmet nazarıyla bakmakta okuyucusunu da aynı hakikati görmeye dâvet etmektedir. Şiirlerinde sıklıkla "bak, gör, seyr et, temâşâ eyle" ifâdelerinin yer alması onun bu dâvetinin izharı olsa gerektir.

Bu makalede Emîrî'nin Dîvân'ında yer alan "bak, gör, seyr et, temâşâ eyle" kelimelerinin geçtiği seçili beyitler söz varlığı çerçevesinde öne çıkan kavramlar açısından ele alınıp değerlendirilecek; Emîrî'nin hikmet, ibret, mev'ize çizgisindeki şiirlerinde görülen başarıli anlatım tarzı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ali Emîrî, Âlem, Temâşâ, Seyr, Tefekkür.

ABSTRACT

Ali Emiri Efendi (1857-1924), one of the most important figures in the history of our culture, not only found and saved Dîvânu Lügâti't-Türk, which is a unique source in terms of containing various and rich information about Turkish language, history and every field of social life, but also saved it from being smuggled abroad, Emiri is an Ottoman intellectual who is remembered for the quality manuscript books he accumulated under the shadow of many sacrifices and for donating his library of these works to his nation, to which he was devoted. The richness of the world of meaning of Emiri's poems written in the tradition of classical Turkish poetry, which are recommended and appreciated in these aspects, is a fact that should be considered and researched.

One of the most striking features of the poet's poems written in the tradition is that the Islamic worldview and the understanding of life and truth shape the world of meaning of his poems. The poet, whose command of Sufi literature is also evident in his poems, looks at the world, things and beings through the lens of wisdom and invites his readers to see the same truth. The fact that his poems frequently include the expressions "look, see, watch, contemplation" must be a manifestation of this invitation.

In this article, selected couplets in Emiri's Divan in which the words "look, see, watch, contemplation" appear will be analyzed and evaluated in terms of the concepts that stand out within the framework of vocabulary; Emiri's successful narrative style seen in his poems in the line of wisdom, lesson and advice will be tried to be revealed.

Keywords: Ali Emiri, Universe, Contemplation, Reflection.

Giriş

Âlemden âdeme, âdemden âdemlere ve insanın kendi benliğine giden bir yolculuğun ilk basamağı bakmaktır, diyebiliriz. Görmeyi bir farkındalık, seyretmeyi farkında olarak izlemek, temâşâ etmeyi ise izlenen şeye dâhil olarak onun hakikatini idrâk etmek şeklinde yorumlayabiliriz.

Bir Osmanlı münevveri ve klasik şiir geleneğine bağlı kalarak kaleme aldığı şiirleriyle divan sahibi Ali Emîrî Efendi (1857-1924), âdemin âlemdeki bu yolculuğuna dikkat kesp etmiş ve yolcunun yolculuğunun anlam kazanmasının âlemin hakikatlerine aklî ve kalbî melekeleriyle dâhil olmasıyla mümkün olabileceğini fark etmiştir. Bu bilincin bir yansıması olsa gerekir ki şiirlerinde sıklıkla “bak, gör, seyr et, temâşâ eyle” ifâdeleriyle okuyucunun dikkatini âlemdeki mevcûdâtın hakikatini ibret nazarıyla temâşâyâ dâvet etmektedir.

Bir başka ifâdeyle devrinin adamı olarak yaşadığı toplumdaki idârî, ekonomik, kültürel ve “Vapura bak şemendiferi telgrafı gör/ Evvel cihân şimdi cihân başka başkadır” sözleriyle teknolojik değişim ve gelişimi gören, yaşayan, şiir diliyle de kaleme alan Ali Emîrî, okuyucunun dikkatini tüm bu farklılıkları idrâk ederken çok daha yüce bir dünyanın sırlarını keşfe çağırmaktadır. Elbette bu keşif, nazar-ı dikkati sevk edilen yöne çevirmekle olacaktır. Bunun için de şâir “bak, gör, seyr et, temâşâ eyle” sözleriyle dâvete iştirâki talep etmektedir.

Dilimizde çokça kullandığımız söz konusu kelimelerin Emîrî'nin şiirlerinde kastedildiği anlamları şöyle sırayabiliriz: Bakmak, “gözleri bir şey üzerine çevirmek; görüp incelemek, tetkik etmek; üzerinde durmak, önem vermek, göz önünde bulundurmamak, nazârîtibâra almak; görmek, anlamak, idrak etmek” (Ayverdi, 2010, 108). Görmek, “Bir nesne veya kimsenin varlığını algılamak, hissetmek; (bir şeyin oluşuna veya var olduğuna) şahit olmak, müşâhede etmek; anlamak, idrak etmek; fark etmek; keşfetmek, bulmak; gönül gözüyle bilmek, sezme, hissetmek” (Ayverdi, 2010, 431). Seyr, “bir şeyi zevk alarak gözle tâkip etme, bakma, izleme, temâşâ”; “Tasavvufî literatürde ‘bir insanın vahdet âleminde kesret âlemine ve bu kesret âleminde tekrar Hakk’a yükselmek için yaptığı mânevî yolculuk’”. Seyr etmek, “gözle ile tâkip etmek, bakmak; izlemek; uzaktan bakmak, karışmamak, herhangi bir müdâhalede bulunmamak” (Ayverdi, 2010, 1096-1097). Temâşâ, “bakıp seyretme, zevkle, hayranlıkla seyretme, izleme”, “tasavvufî mânâda ‘maddî ve mânevî âlemlerdeki ilâhî güzellikleri, Allah’ın tecellîlerini seyretme’; seyretmek, bakmak” (Ayverdi, 2010, 1231).

İslami hassasiyetleri güçlü, müttaki bir insan olarak yaşayan Ali Emîrî Efendi'nin *Dîvân*'ını neşrederek titiz bir çalışma ortaya koyan Sadık Yazar ve Mustafa Uğurlu Arslan bu konuda şöyle bir tespitte bulunmuşlardır: “Başta biyografik eserleri olmak üzere eserleri ve yazılarından anlaşıldığı kadarıyla Ali Emîrî tasavvuf kültürüne aşinadır; bu aşinalık kimilerine göre vukufiyet de olabilir. Her hâlükârda o, söylemsel bağlamda tasavvuf geleneğine uzak biri

değildir, birçok yazısında mutasavvıflardan hürmetle ve saygıyla bahsetmektedir. Ancak yaptığımız araştırmalarda onun bir tarikata intisabı noktasında herhangi bir ipucuna rastlamadık. Haddizatında ondan böyle bir bağlılığı beklemediğimizi de ifade etmek isteriz.” (Yazar-Arslan, 2020, 47)

Biz de söz konusu kelimelerle sınırlandırarak *Dîvân*'da yaptığımız araştırma neticesinde, Emîrî'nin şiiirlerindeki samîmî ifadelerden onda tasavvufa vukufiyetin ötesinde beyitlerine nakşettiği ve setrettiği irfânî hakikatleri tecrübe etmiş bir muhib edâsının olduğunu söylebiliriz. Ele aldığımız beyitlerin Kur'ân-ı Kerîm âyetleriyle örtüşmesinin yanı sıra hikmetli sözlerindeki mazmunların İbnü'l-Arabî'nin eserlerindeki vahdet-i vücûd düşüncesinin benzetme kavramlarıyla benzerliği bilmenin ötesinde tecrübe diliyle kaleme alındığını düşündürmektedir.

Temâşâdan Tefekküre

Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok âyette Cenâb-ı Hak, insanları âlemi temâşâyâ dâvet etmekte ve onda nice delillerin olduğuna işâret etmektedir. Bakara sûresi 164. âyet-i kerîmede , “Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır.” buyurmaktadır. Âyette işâret edilen bütün bu kanıtların insanı kuşatan, onun her gün şahit olduğu, içinde yaşadığı alelâde tabiat olaylarından seçilmiş olması ilgi çekicidir. “Buna göre insanoğlu her an Allah'ın varlığını, birliğini, kudretinin yüceliğini yansıtan kanıtların ortasında yaşamaktadır. Tabiat bizâtihi mücizedir; fakat insan tabiat olaylarını her gün görüp durduğu için bu olaylardaki tecellilerin farkında değildir.” Âyetin sonunda “aklını işleten bir topluluk için” denilerek tabiatteki her ân gerçekleşen bu mücizeyi ancak aklını kullananların idrâk edebileceğine dikkat çekilmiştir.¹

İtikad sâhibi bir mümin olarak Ali Emîrî, inancının gereği bir bakış açısıyla hikmet, ibret nazarıyla âleme bakmakta ve bunu şiiirlerinde dile getirmektedir:

Devr-i feleğin 'âkıla 'ibret var içinde

Bak gerdiş-i dolâbına nevbet var içinde (G. 798/1)

“Âkıl sahipleri için feleğin devrinde ibret vardır. Felek dolabının dönüşüne bak, içinde nöbet vardır.”

Dünyâyâ bakmadan garazım hüsnü görmedir

Bâzâra gitmeden emelim vech-i hoş-nümâ (K. 1/ 94)

¹ <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/171/164-ayet-tefsiri>. [E.T.: 09.08.2024]

diyerek âleme bakmaktaki gâyesinin güzeli ve güzelliği görmek olduğunu söyleyen şâir, baktığı her varlıkta O'nun tecellisini görmektedir:

Nev-civân görsem derim Allâh bir
Pîre-zen görsem derim yâ Kibriyâ

Katreye baksam derim yâ Müste'ân

Zerreye baksam derim yâ Rabbenâ (K. 2/18, 19)

Her güzellik, her fazilet ve kemâl, o hakîkî "Cemâl" in dalları ve ışıklarıdır. Bu beyânda "Bütün güzellerin güzelliği O'nun cemâlinde ödünç alınmıştır" denilmiştir (Ankaravî, 2007, 50).

"Seyr et" redifli yedi beyitlik gazelde şâir, zâhirden bâtına doğru bir seyre dâvet etmektedir: Şâir olup cihânı, ârif olup nihânı seyret. Dünya gamına alışmamış etfâldeki figanı, gönüldeki âsumânı, cân âleminin yıldızlarını, aşk kâinâtının güllerini, bülbüllerini; bâğ ile bağbânını seyr et. Ey Emîrî, dehrin nakışlarına aldanma da ebedî, bâkî olan aynayı seyr et:

Bir şâ'ir olup cihânı seyr et
Bir 'ârif olup nihânı seyr et

Dünyâ gamına alışmamışlar
Etfâldeki figanı seyr et

Doğsun hele mihr ü mâh-ı safvet
Sen dildeki âsumânı seyr et

Bak kevkebe-i cihân-ı câna
Ne çarhı ne ahterânı seyr et

Gel sâha-i kâ'inât-ı 'aşka
Bülbülleri gülsitânı seyr et

Gör hem gülü hem de gül-'izârı
Hem bâğ ile bağbânı seyr et

Aldanma Emîrî nakş-ı dehre

Âyîne-i câvidânı seyr et

(G. 339/1-7)

Şâirin “bak, gör, seyr et, temâşâ eyle” sözleriyle tefekküre dâvet eylediği söylemlerini şu başlıklar altında değerlendirebiliriz:

a) Hakk'ın Nûru ve Kudreti

Allah Teâlâ'nın isimlerinden biri olan Nûr, Allah'ın Zâhir ismiyle tecellîsidir; yâni bütün âlem sûretlerinde “zâhir” olan “vücûd”dur. Kâşânî “Allah semâlar ve arzın nûrudur” (Nûr, 24/35) âyetinin tefsîrinde şöyle demektedir: “Nûr kendi zâtıyla zâhir ve eşyâ kendisiyle zâhir olandır. Nûr ilâhî isimlerden, zuhûrunun şiddeti ve eşyânın kendisi ile zuhûr etmesi bakımından mutlak bir isimdir. (...) Yâni ruhların semâlarını ve cesedlerin arzını ızhar edendir. Bu nûr ‘mutlak vücûd’dur ki, mevcut varlıklardan vücut bulan her şey O’nunla aydınlanıp vücut bulmuştur” (Tahrâlî, 2005, 37, 39).

Taşmak (Uludağ, 2001, 13 ; Cebecioğlu, 2005, 214; El-Hakîm, 2005, 196), bir şeyin kolaylıkla akması gibi anlamlara gelen feyz ise, bir başka tanıma göre, âlemin Allah'tan, derece derece fakat devamlı bir sûrette iniş tarzı ile ve başka bir mevcûdu meydana getirmek özelliğine sahip olarak tekâmülüne ve bunun ilâhî nazar altında devamı mânâsında kullanılan bir terimdir. Feyz her ân tecellî etmekte (ortaya çıkmakta)dir. Varlıklar, bu feyz vasıtasıyla meydana gelir. Bu varlık, zâtlarındaki imkân sebebiyle yok olmakta; fakat Hakk'ın feyziyle aynı zamanda var olmaktadır (Cebecioğlu, 2005, 214). Bu hakîkatin bilincinde olan şâir, okuyucuyu âlemleri tasavvur, ufukları temâşâ etmeye ve ezel nûrunun mevcûdâtındaki âşikâr feyzini idrâke sevk etmektedir:

Ekvânı kıl tasavvur âfâkı et temâşâ

Nûr-ı ezel nümâyân feyzin eder hüveydâ

(G. 48/1)

Feyz ile varlığın âşikâr olması ve âdemin âlemdeki mevcûdâtı idrâki bağlamında Nûr, yaratmanın ve idrâkin kaynağıdır (El-Hakîm, 2005, 497).

Emîrî, Nûr'un etrafında bir pervâne gibi olup da âlemi seyri tavsiye etmektedir:

Seyr et bu nûr-ı a'zam-ı imkânı ol müdâm

Pervâne-i çerâğ-ı fûrûzân-ı Kibriyâ

Bir kerre intizâm-ı zemîn ü zamâna bak

Fikr et nedir celâlet-i zî-şân-ı Kibriyâ

(G. 4/3-4)

“Cenâb-ı Kibriyâ'nın yüce nûrunun parlak ışığının etrafında pervâne gibi ol da seyr et. Zaman ve mekânın düzenine, tertibine bak da O'nun azametini fikr eyle.”

Bu seyirde görülecektir ki felekler ve yeryüzü baktıkça çözülemeyecek bir muammâdır:

Bakdıkça Emîrî eder eflâk ü zemîne

Hall olmayacak öyle mu'ammâyı temâşâ

(G. 74/7)

Bir muammâ olan varlığı çözme yolunda şâir, okuyucusundan mevcûdâtta, âlemdeki mükemmeliğe, Hakk'ın azametini yalnız bakmasını değil bu mükemmeliği zihninde canlandırmasını, hayâl etmesini de isteyerek bakıştan öte idrâk mertebesine yükselmesini arzu etmektedir:

Bu ekmeliyyeti seyr et şu a'zamiyyete bak

Nedir tasavvura al 'izz ü kibriyâ-yı Hudâ

(G. 14/2)

Şu hakikat de bilinmelidir; bu seyrin mümkünâtı, âlemdeki bunca estetik yaratılışı seyredebilmek de Hakk'ın lutfudur:

Bunca masnû'âtı seyr etmek de Hakk'ın lutfudur

Âdeme gerçi bu dünyâ bir felâket-hânedir

(G. 436/6)

Akıl ve hayat verip bu “nüh eyvânı, zemîn ü âsumânı”seyrettiren Vehhâb isminin tecellisiyle “karşılık beklemeden bol bol veren” (Topaloğlu, 2012, 610) Allah'tır:

Yaratdın sun'-ı kudretle bu nüh eyvânı yâ Vehhâb

Kemâl-i bî-misâlin olmuşum hayrânı yâ Vehhâb

Bize 'akl u hayât ihsân edip seyr etdiren sensin

Zemîn ü âsumânı encüm ü erkânı yâ Vehhâb

(G. 215/1,2)

Rabbimizin buyurduğu üzere “Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah çok yücedir.” (Mü'minûn, 23/14). Emîrî'nin şu beyti âyetin manzûm ifâdesi gibidir:

Yaratmış bak ne 'âlî kâ'inâtı Hâlık-i zü'l-men

Niçe sun'-ı ezel her zerresinde gün gibi rûşen

(G. 38/1)

“İhsan sahibi yaratıcı, kâinâtı nasıl yüce yaratmış bak. Her zerresinde nice ezel sanatı gün gibi âşikârdır.”

Her zerre bir cihân, her lahza bir zamandır. Her lahza hayret verici, her zerre kudreti süsleyendir:

Her zerre bir cihândır her lahza bir zamândır

Her lahza hayret-âver her zerre kudret-ârâ

(G. 48/3)

Varlığın hakîkati cihetinden “her bir zerre ancak onun zâtıyla mevcûddur ve zât-ı Hak onların her birerlerinde birer isim ile mütecellîdir” (İbnü'l-Arabî, 2017, 633).

Zîr ü bâlâya bakan eyler Emîrî i'tirâf

Kâ'inâtın şüphesiz bir sâni'-i yektâsı var

(G. 445/7)

“Ey Emîrî yere ve göğe bakan itiraf eder ki kâinâtın şüphesiz eşsiz bir yaratıcısı var.”

Neye baksam gözüme kudret-i Mevlâ görünür

Şeş cihâtımda bütün feyz-i tecellâ görünür

(G. 473/1)

“Neye baksam gözüme Mevlâ'nın kudreti görünür. Altı cihetimde, her tarafımda bütün tecellî feyzi görünür.”

diyen şâir, okuyucunun bakışını Hakk'ın kudretini, gücünü idrâke yönlendirir. Âlemler, “devamlı ve mükemmel biçimde yaratan” (Topaloğlu, 1997, 303) Hallâk'ın kudretinin kemâlîne delildir zîra âlemlerdeki bu göz alıcı intizam yalnız o kudret sahibine yakışır:

Kemâl-i kudret-i Hallâk'ı gör 'avâlimde

Bu intizâm-ı müdebdeb o kudrete yakışır

(G. 467/4)

Bu hakikati tefekkür ederek, feleğin intizamını, sabit yıldızları ve gezegenleri gör; Hâlık'ın kudretinin ihtişamına bir nazar et:

İntizâm-ı feleği sâbit ü seyyâreyi gör

Hâlık'ın bir nazar et debdebe-i kudretine

(G. 809/3)

Altı cihetli [sağ-sol, ön-arka, alt-üst] âlemi seyreylediğinde idrâk edeceksin ki Hâlık'ın kudretinin nihâyeti yoktur:

هكمت - Hikmet - حکمت

Kudret-i Hâlık'ın nihâyeti yok

'Âlem-i şeş-cihâtı seyr eyle

(G. 785/2)

b) Basîret/İbret Nazarıyla Bakış:

Ali Emîrî Efendi, Kur'ânî bir ifâdeyle, ibret nazarıyla âleme bakmayı tavsiye ve teşvik etmektedir :

Bak dîde-i 'ibretle bu dünyâya Emîrî

El-kudretu ve'l-'izzetü lillâhi cemî'â

(G. 47/5)

“Ey Emîrî, bu dünyâya ibret gözüyle bak. 'Bütün kudret ve izzet Allah'a aittir.'”

Ey dil şu hâb-ı gaflet-i beyhûdeden uyan

'İbret gözüyle eyle temâşâ-yı rûzgâr

Seyr et nasıl 'ayân olacak ol vakit sana

Esrâr-ı kâ'inât u hafâyâ-yı rûzgâr

(K. 49/15, 16)

“Ey gönül şu beyhûde gaflet uykusundan uyan da ibret gözüyle zamanı (vakti) temâşâ eyle. İşte o vakit sana kâinâtın ve zamanın (vaktin) sırları âşikâr olacak.”

Ric'at eyler aslına her şey' cihânda 'âkıbet

Hep olur tadrîc ile eşyâ türâba münkalib

'Âleme 'ibretle bak olma 'imâret-yâb-ı zevk

Niçe bin ma'mûreler olmuş harâba münkalib

(G. 265/2,3)

“Cihânda her şey aslına rücû eder. Eşyâ yavaş yavaş toprağa dönüşür. Âleme ibretle bak; zevkle mamur olma, zevkin rahatlığına kanma. Nice mâmur yerler harabeye dönüşmüş.”

Sözlük anlamı “idrâk, firâset, kalb gözü ile görüş” (Cebecioğlu, 2005, 85) demek olan basîret, tasavvufî istilâh olarak; kalbde bir nûrdur ki onunla eşyânın hakîkatleri ve bütün işlerin içyüzleri anlaşılır. Nitekim gözle de, duyulan ve görülen şeyler anlaşılır (Ankaravî, 2007, 41).

Yüce Allah Kur'ân-ı Mübîn'de, “Allah geceyi gündüze, gündüzü geceye çevirir; gören ve düşünenler için bunlardan alınacak ibretler vardır.” (Nûr

sûresi 24/44) buyurmaktadır. Bu âyet-i kerîmede de ifâde edildiği üzere Allah'ın kudretinin izharı olan bu âlemde basîret sahipleri için büyük bir ibret vardır. Emîrî de Allah'ın kudretinin keşfinde basîreti dürbün yapanların gözlerine uzakların yakın görüldüğünü söylemektedir:

Basîret dûr-bîn olsun da keşf-i kudretullâha
Nasıl bak çeşmine kurbiyyet-i eb'âd olur peydâ
(G. 54/5)

Basîret gözüyle bakana vahdetin güzelliği de âşikârdır:
Aç çeşm-i basîreti nazar kıl
Meydânda 'ayân cemâl-i vahdet
(G. 302/2)

İbretle cihâna ve cihânda kendinin hâline nazar etmeyen ise kemâlât sırlarına vâkıf olamaz:

Vâkıf olamaz sırr-ı kemâlâta Emîrî
'İbretle cihân hâline kim ki nazar etmez
(G. 527/6)

Zîra vücûdun (varlığın) nüsha-i kübrâsı olan kâinât, ihsanların en büyüğüdür. İbret nazarıyla vücûdu (varlığı) temâşâ eylemeyen bu ihsânın da farkına varamaz:

A'zam-ı mevhibedir nüsha-i kübrâ-yı vücûd
Nazar-ı 'ibret ile eyle temâşâ-yı vücûd
(G. 396/1)

c) Kâinât Kitabı

Tasavvuf ve İslâm düşünce tarihinde büyük etkileri bulunan sûfî müellif (Kılıç 1999, 20/ 493) Muhyiddin İbnü'l-Arabî (v. 1240) *Fütûhât-ı Mekkiyye*'sinde kitap benzetmesi ile âlemi şöyle tasvir eder: "Bütün âlem yazılmış bir kitaptır. Şu halde âlem, dürülmüş değil, yayılmıştır. Böylece açılmış olmakla onun rahmet nedeniyle yaratılmış olduğu bilinir. Ortaya çıkmasıyla da, içindeki şeyler bilinir ve anlaşılır. Harflerini birbirine ekleyerek, kendisini bir kitap yapmıştır. Bu belirttiğimiz tarzda âlemin düzenidir. Onun açılmış olmasının rahmetten kaynaklandığını belirttik; çünkü o, rahmetten gelmiştir. Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: 'Rahman ve Rahîm'in indirdiği. Âyetleri tafsil edilmiş kitap.' [Fussilet, 41/2-3]. Başka bir âyette ise 'Hikmet sahibi ve her şeyden haberdar olan Allah'ın katından indirilmiştir.' [Hûd, 11/1] Tafsil eden herkes, hikmet sahibi değildir. Âlem ise, hikmetle meydana geldiğine ve Hakk'ın ayetlerin hükümlerini bildiğine ve ayetlere ve mevcutlara merhamet ettiğine kanıttır. Mevcutlar, ilahi kitaptır" (El-Hakîm, 2005, 423).

Ali Emîrî Efendi de benzer bir ifâdeyle, “irfân sahiplerine cihân, hikmet sırlarının yazılı olduğu bir kitap gibidir. Onun her bir noktasından irşâdın mânâsı âşikâr olur” der:

Kitâb-ı sırr-ı hikmetdir cihân erbâb-ı ‘irfâna
Ki her bir noktasından ma’nî-i irşâd olur peydâ
(G. 54/4)

Okuyucuyu Hakk’ın kudretine alâmet, hikmette benzersiz bir kitap olan “zemîn ü âsumâna [yere ve göğe]” bakmaya, idrâk etmeye dâvet eder:

Bak zemîn ü âsumâna kudret olmuş rû-nümâ
Bir kitâb-ı bî-nazîr-i hikmet olmuş rû-nümâ
(G. 166/1)

Nitekim âlemde kürreden zerreye varıncaya kadar her şey bir hikmete mebnî ve intizam üzredir. Cihân kitabının müellifi Allah’tır. Yaratılış sayfalarının bir noktası dahi hiçbir şey abes; boş, anlamsız değildir:

Bir kerre intizâm-ı zemîn ü zamâna bak
Bir zerreye varınca bu eşyâ değil ‘abes

Allâhdır kitâb-ı cihânın mü’ellifi
Bir nokta-i sahâyif-i inşâ değil ‘abes
(G. 345/4, 5)

Emîrî, okuyucunun bakışını bir âhenk ve intizâm üzre olan kâinatta görünen varlıklara çevirerek onu tefekküre, Hakk’ın kudretini düşünmeye, hikmeti yakalamaya teşvik etmektedir:

Zemîn ü âsumâna bak da derk et eyleyen kimdir
Semâda encümen rahşân zemînde dilberân peydâ
(G. 64/4)

“Yere ve göğe bak da idrak et. Gökyüzündeki parlak yıldızları yeryüzündeki güzelleri yaratan kimdir?”

Eyliyor cevvi-i havâda gerdiş-i bî-ittikâ
Bak nasıl ‘âlî yaratmış Rabb-ı ekber âfitâb
(G. 221/3)

“Hikmet nazarıyla hava boşluğunda (atmosferde) herhangi bir şeye yaslanmadan devreden güneşe bak. Rabb-i Ekber nasıl yüce yaratmış!”

yanızca Bir'i görür, yalnızca Bir'i bilir. O'ndan başka bir varlık olduğunu ne görür ne bilir (Uludağ, 2001, 359).

Emîrî, tevhîd sırrına erenin gözündeki birliğe işâretle şöyle der:
Zerreler de vahdet-i Mevlâ'ya burhândır bütün
Cüz' ü kül feyz ehlinin çeşminde siyyândır bütün

Çeşm-i isti'dâdını remz-âşinâ-yı kudret et
Bak zemîn ü âsumâna sun'-ı Yezdân'dır bütün

(G. 734/1,2)

“Zerreler de bütünyle Mevlâ'nın vahdetine, birliğine delildir. Feyz ehlinin gözünde cüz ve kül birbirine eşittir. İstîdad, kabiliyet gözünü kudretin remzine âşinâ eyle. Yer ve göğe bak, tamâmen Yezdân'ın eseridir.”

Birliğe erenin zevâli de mümkün değildir, o yok olmaz. Varlığını Hakk'ın varlığında yok eden ebediyyen bâkîdir:

Bir kerre de bak muvahhidîne
Meydânda durur ricâl-i vahdet

Hakk'ı tanıyanlara zevâl yok
Kâbil mi ola zevâl-i vahdet

(G. 302/9,10)

Bütün âlem ez-Zâhir [zuhur eden] ismi yönünden ilâhî tecellînin sûretidir. Hak, eşyâda tecellî eder ve bu tecellîyle eşyâya varlık verir. Âlemde her nefes devam eden bu tecellî tektir ve tecellîgâhın istidâdının değişmesiyle mazharlarda çoğalır (El-Hakîm, 2005, 608).

Hakikatte bütün eşyânın renkleri tek renktir. Çeşit çeşit şekildeki zuhur, gözün yanılmasıdır. Dikkatle düşünüp idrâk etmek gerekir ki göz içinde türlü türlü renkler varken bakışa tek renk gösteren basîretin sırrıdır:

Hakikatde bütün elvân-ı eşyâ reng-i vâhiddir
Zuhûr-ı şekl-i reng-â-reng tağlît-ı nazardandır

Nazar kıl çeşm içinde var iken elvân-ı gûn-â-gûn
Nigâha reng-i vâhid gösteren sırr-ı basardandır

(G. 485/8)

Bu cihetten basîret nazarıyla kâinâta bakıldığında anlaşılacaktır ki varlık tek, kisveler ise farklı ve çoktur (en-Nablûsî, 2003, 19); kudretin âhengi çeşit çeşittir:

Nazar kıl kâ'inâta muhtelif âheng-i kudretdir
Zihî kâdir ki etmiş merd ü zen pîr ü civân peydâ
(G. 61/3)

f) Gizli Hazine

“Küntü kenz”, tasavvufî metinlerde sıkça kullanılan mevzû bir hadisin ilk iki sözcüğüdür. Hadisin tam metni, “Küntü kenzen mahfiyyen fe-ahbebtü en-u'rafe fe-halaktü'l-halka li-u'rafe” [Suyûtî, ed-Düreru'l-mensûre, 126; Aliyyu'l-Kârî, Esrâru'l-merfûa, 273; Aclûnî, Keşfu'l-hafâ, II/191 (h. no:2016)] şeklindedir. “Ben gizli bir hazineydim. Bilinmekliğimi arzuladım ve mahlûkâtı yarattım.” meâlindeki “bu kudsî hadis, âlemin varlık sebebini açıklayan bir ifâde olarak sûfilerin arasında şöhret kazanmıştır. Âlemin varlık sebebi, Allah'ın bilinme isteğidir. Burada hareket noktası, bir şeyin kendisini doğrudan ve dolaylı, başka bir ifadeyle kendiliğiyle bilmesi ile 'ayna gibi başka bir yer' vasıtasıyla bilmesi arasındaki farktır. Allah kendisini biliyordu. Ancak bu bilme, bir şeyin kendisini kendisinde ve doğrudan bilmesi demektir. Âlemin var olması, ikinci bilginin sonucudur. Bu ise Allah'ın başka bir şeyde kendisini görmesi ve bilmesi demektir. En genel ifadesiyle âlemin varlık sebebi, bu bilinme arzusudur” (İbnü'l-Arabî, 2016, 268-269)

Kudsî hadiste geçen “ahbebtü” kelimesi bağlamında “hubb (sevgi)”, yaratılışın sırrı ya da yaratılışın sebebi olarak değerlendirilmiştir. İbnü'l-Arabî'nin sözleriyle ifâde edersek, “muhabbet Hakk'ın 'Dipsiz Karanlık=Amâ' hâinden çıkarak kendisini bütün varlıkların sûretlerinde izhâr etmeye başlamasının sebebidir. Daha genel bir ifâdeyle muhabbet 'her hareket'in ilkesidir. Âlemde vuku bulan bütün hareketlerin hepsi 'muhabbet'in itici kuvvetinin eseridir” (İzutsu, 2005, 190).

Emîrî de âlemde nümâyân olan “küntü kenzin” sırlarını anlamayı okuyucusuna telkin etmektedir:

Nazar kıl kâ'inâta anla küntü kenzin esrârın
Nümâyân bî-nihâyet gevher-i rahşende kân gâ'ib
(G. 212/2)

g) Ayna

Kâinâtın vücûdu Hakk'a nisbetle, O'nun bir aynası durumundadır. Aklımız ve hissimizle idrâk ettiğimiz her şey O'ndan zâhir olur. Başka bir ifâde ile, Allah Teâlâ zâtı cihetinden değil; fakat fiil ve sıfatları yönünden bütün kevnî (mücerred ve müşahhas) sûretlerde, kendisinde değişme ve başkalaşma olmaksızın tecellî ve tezâhür eder.

Kâinât Hakk'ın vücûduyla kâim ve Hakk'ın vücûd aynasında zâhir olan birtakım îtibarlardan, fânî ve zâil sûretlerden ibârettir (Eraydın, 2002, 27). Hakikat nazarıyla bakan dünyâ ve içindekilerin Hakk'ın kudretini yansıtan sırlı bir ayna olduğunu idrâk edecektir:

Ne sûretler eder seyr et 'ayân dünyâ vü mâ-fihâ
Olur âyîne-i kudret-feşân dünyâ vü mâ-fihâ

Bakinca kâ'inâta söylerim fart-ı tahayyürle
'Ayân dünyâ vü mâ-fihâ nihân dünyâ vü mâ-fihâ

(G. 192/1,2)

Îman gözüyle cihan aynasına bakan da ondaki rengârenk nakışlarda gizli vahdet sırrını görecekler:

Dîde-i im'ân ile bakdım cihân mir'âtına
Nakş-ı gûn-â-gûnu var ammâ ki hep vahdet-nümâ

(G. 164/4)

Hakîkî vücûd birdir, mümkün varlıkların sûretlerinde çoğalmıştır (Tahrâlı, 2005, 41). "Varlık sâhasında zâhir olan her bir nakış, o nakışı süsleyen zâtın sûretidir. Kadîm bir derya dalgalanınca dalga derler ve dalgalanma sûretini dalgaya nisbet ederler. Dalgaların çokluğu deryayı çoğaltmaz. İsimlerin sayıları ne kadar artarsa artsın müsemmâ her veçhile daima birdir" (Fahrüddin-i Irakî, 1963, 18, 20).

Tecellî, gaybden gelen ve kalbde ortaya çıkan nurlara denir (Cebecioğlu, 2005, 638). Aynadan aynaya nakışların aksinin düşmesi, gönülden gönüle tecellînin mümkün oluşuna delildir:

Düşer âyîneden âyîneye bak 'aks-i nukûş
Anla imkân-ı tecellâyı gönülden gönüle

(G. 781/2)

Âlem, Hakk'ın sûretidir (İbnü'l-Arabî, 2017, 671). Gizli sırlar, sûret aynasındadır. Sırlarların keşfi için bu aynaya bakmak gerekir:

Teftîs-i mezâhirle olur keşf-i serâ'ir
Âyîne-i sûretde gör esrâr-ı nihânı

(G. 873/3)

Bir olan Hakk'ın isim ve sıfatlarıyla tecellî edip çokluk hâlinde görünmesi kesret, bu çokluğun hakiki bir varlığı olmadığını kavrayıp var olarak yalnızca Hakk'ı görmeye vahdet denilmiştir (Uludağ, 2001, 212). Her

varlıkta Allah'ın gücünü görmek, kesrette vahdeti görmek demektir (Cebecioğlu, 2005, 366).

Kesret, vahdete aynadır:

Seyr eylediğin şu kesret olmuş

Âyîne-i bî-misâl-i vahdet

(G. 302/13)

ğ) Âdem/Adam

Tasavvufî mânâdaki adam (racül), bilinç alanını Allah'ın istîlâ ettiği yâni sürekli Allah'ı tefekkür eden kişi olup Nûr sûresindeki şu âyetle açıklanır : “Ticaretin ve alışverişin kendilerini Allah'ı anmaktan alıkoymadığı erkekler...” (Nûr, 24/37). Bu tasavvufî mertebeye ulaşmış kadınlara da racül (erkek) denir. (Cebecioğlu, 2005, 32)

Emîrî “âdem (adam)”de bulunması gereken hasletleri şöyle sıralar:

İnsân olan dünyâyı, her zerredeki kudret-i Mevlâ'yı, yer ve göklerdeki intizâmı veren yüce bir bakışla temâşâ ile tefekkür eder:

İnsân mı o kim etmeye dünyâyı tefekkür

Her zerredeki kudret-i Mevlâ'yı tefekkür

Kimdir veren eflâk ü zemîne bu nizâmı

'Ulvî-nazar ol et bu temâşâyı tefekkür

(G. 502/1,2)

Âdem isen Hâlık'ın hikmetini idrâke çalış. Bak ki hikmet kitâbından sana ne mânâlar görünür:

Hikmet-i Hâlık'ı idrâke çalış âdem isen

O kitâb ise sana bak ki ne ma'nâ görünür

(G. 473/4)

Mev'izeler

Ali Emîrî'nin kendi nefsine ve onun nezdinde okuyucusuna “bak, gör, seyr et, temâşâ eyle” kelimeleri çerçevesinde bazı öğütleri bulunmaktadır:

Bak sîretine her kişinin nakşına bakma

Âsâr-ı edeb sûret-i sîmâyâ sığışmaz

(G. 551/4)

“Her kişinin nakşına (sûretine) bakma, sîretine (özüne, karakterine, ahlâkına) bak. Edebin varlığını gösteren izler sîrettedir, kişinin sîretine sığmaz.”

Terk et yeter muhabbet-i dünyâyı ey gönül

İkbâle kıl nazar olur encâmı lâ-bekâ

(K. 1/44)

“Ey gönül dünya muhabbetini terk et. Bu dünyada elde ettiğin makam, mevki, saadet bunlara nazar kıl [göreceksin ki] hepsi geçicidir.”

Deme ol yârdan evvel niçün ağyâr olur peydâ

Nazar kıl bâğa kim gülden mukaddem hâr olur peydâ

(G. 57/1)

“Niçin yârdan evvel ağyâr ortaya çıktı, deme. Bağa nazar kıl, gülden önce diken belirir.”

Fırsat-ı dünyâyı aldanma Emîrî şâkir ol

Kıl nazar geçmiş zamânlar hep hayâl olmuş sana

(G. 138/7)

“Ey Emîrî, dünya fırsatına aldanma, şükret. Geçmiş zamanlara nazar kıl, şimdi sana hepsi hayâl olmuş.”

Âlemde her zerrede âşikâr olan Hakk’ın sanatındaki mükemmellik karşısında Emîrî, acziyetinin idrâkiyle şöyle der:

Bir ‘âcizim ki şimdi derim kendi kendime

Bu ‘âlem-i ‘anâsırı terk et bekâyı gör

(G. 506/8)

“Bir âcizim ki şimdi kendi kendime derim: ‘Bu âlem-i anâsırı [dünya âlemini] terk et; bekâyı gör.’”

Bekâ bir bakıma insanın kendisinin etrafındaki halkı ve eşyâyı görmemesi hâlidir. Nefsinde fânî olan insan, Hak ile bâkî olur. Allah’ta fenâyâ eren de yine O’nunla bâkî olur (Kara, 1995, 334; Yılmaz, 1997, 176; Uludağ, 2001, 134; Yılmaz, 2004, 218-219).

Sonuç

Kültür târihimizin önemli şahsiyetlerinden Ali Emîrî Efendi (1857-1924), daha ziyâde ve öncelikli olarak *Dîvânu Lügâti’t-Türk*’ü bulup yurt dışına kaçırılmaktan kurtarmasının yanı sıra kitap aşkı, nitelikli yazma eser kitapları ve sahip olduğu bu eserlerle oluşturduğu kütüphanesini gönülden bağlı olduğu milletine bağışlamasıyla hatırlanan bir Osmanlı münevveridir.

Emîrî, klasik Türk şiiri geleneğinin izinde kaleme aldığı şiirlerde, şiir söylemedeki kudreti kadar şiirlerindeki mânâ derinliği açısından da araştırılması gereken bir şahsiyettir.

İslâmî dünya görüşü, hayat ve hakikat telakkîsi onun şiirlerinin mâhiyetinin şekillendirmesinde en etkili unsur olmuştur. Tasavvuf literatürüne de hâkimiyeti şiirlerinde âşikâr olan şâir; âleme, eşyâya, mevcûdâta hikmet nazarıyla bakmakta, okuyucusunu da aynı hakikati görmeye dâvet etmektedir. Şâirin bu temâşâyâ dâveti, belki de tabiatın insanın farkında olsun veya olmasın bir kimlik arayışında ona kendi hakikatini hatırlatan bir âyet, Hakk'ın varlığına bir ayna olduğunu ifâde etmek içindir. Mutlak Vücûd'un Hak olduğu bilincindeki insan için mahlûkat arasında bir bağ olduğu, varlığın varlığa ayna olduğu, varlıklar içinde zübde-i âlemin âdem olduğu teslimiyetle kabul edilmiş bir hakîkattir. Şâhit olarak geldiğimiz bu âlemde, varlığımızın sırlarından biri de müşâhede, temâşâ etmemizdir.

Dîvân'da “bak, gör, seyr et, temâşâ eyle” ifâdelerinin yer aldığı beyitlerin fazlalığı onun bu dâvetinin izharı olsa gerektir. İlgili kelimelerin geçtiği seçili beyitler etrafında yaptığımız araştırmamızda öne çıkan kavramlar, şâirin âleme bakışıyla birlikte tasavvufun sembolik diline de âşinâlığını ortaya koymaktadır. Nitekim Emîrî'nin seyre “temâşâ”ya dâveti, kelimenin tasavvuf literatüründeki bir diğer anlamı “mânevî yolculuk”la ilişkilendirilerek seyirden sefere, bakıştan hakîkate yolculuğa bir teşvik olarak da yorumlanabilmektedir.

Muhafazakâr bir kişiliğe sahip olan şâirin ifâdelerinde, Kur'ân âyetlerindeki ince mesajları beyitlerine titizlikle yerleştirdiği görülmektedir. Ayrıca Muhyiddin İbnü'l-Arabî'den sonra sistemleşen vahdet-i vücûd düşüncesinin izleri de dikkat çekmektedir. İbnü'l-Arabî düşüncesinde önemli bir sembol olan “ayna” Emîrî'nin de âleme ve âdeme bakışında başvurduğu kavramlardan biridir.

Şâirin yetişmesinde etkili olan büyük amcası Şâbân Kâmî Efendi, divan sahibi bir şâir ve çeşitli ilimlere vakıf olmasının yanı sıra Kâdirî ve Rifâî Tarikatı şeyhidir. İbnü'l-Arabî'nin Osmanlı şâirleri üzerindeki tesiri de birçok araştırmayla ortaya konulmuştur. Bu iki husûsiyeti göz önüne aldığımızda Ali Emîrî'nin tasavvufî eğilimini tespit etmek güçse de onun muhib edâsının şiirlerine aksettğini söyleyebiliriz.

Ali Emîrî'nin hikmetle süslediği beyitleri ve mev'ize edâsındaki şiirleri onun şiir söylemedeki başarısının delilleridir. Niyetinin sâdece edebî sanatlarla müzeyyen beyitler kaleme almak değil, okuyucusunun fikir ve gönül âleminde hikmet parıltıları da uyandırmak olduğu görülmektedir. Bu bağlamda *Dîvân*'ında temsilî teşbihlerle nazma bürünmüş nice özlü söz yer almaktadır.

Çalışmamızı ““bak, gör, seyr et, temâşâ eyle” ifâdeleriyle sınırlandırdığımız için bu kavramlar çerçevesinde Ali Emîrî'nin şiirlerinde öne çıkan tasavvufî söylemlere dikkat çekmeye çalıştık. Şâirin *Dîvân*'ının titiz, şümüllü bir çalışmayla her beyitteki mânâ gözetilerek çalışılması ve ondaki kavram ve unsurların tespit edilmesi Ali Emîrî'yi anlamak kadar son sönem Osmanlı şiir geleneğini yansıtmaya adına da büyük bir hizmet olacaktır. Şâirin

beyitleri arasına nakşettiği “işâret taşları”nın tâkip edilip iz sürülmesi onu anlamak yolunda okuyucuya kolaylık sağlayacaktır.

Kaynakça

- Ankaravî, İsmail Rusûhî. *Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi Makâsıd-ı Aliyye fi Şerhi't-Tâiyye*. yay. haz. Mehmet Demirci. İstanbul: Vefa Yayınları, 2007.
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı İktisadi İşletmesi, 2010.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınları, 2005.
- El-Hakîm, Suad. *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*. çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005.
- en-Nablûsî, Abdülgânî. *Âriflerin Tevhîdi*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Eraydın, Selçuk. “Fusûsu'l-Hikem'e Yapılan Bâzı İtirazlar”, Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi IV*. haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2002, 27-62.
- Fahrüddin-i Irakî. *Parıltılar*. çev. Saffet Yetkin. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1963.
- <https://ganjoor.net/babaafzal/robba/sh17> [E.T. 27.06.2024]
- <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/171/164-ayet-tefsiri>. [E.T.: 09.08.2024]
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi 1. Cilt*. tercüme ve şerh: Ahmed Avni Konuk. yay. haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, M. Nedim Tan, Ercan Alkan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbnü'l-Arabî. *Fusûsu'l-Hikem*. çeviri ve şerh: Ekrem Demirli İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2016
- İzutsu, Toshihiko. *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*. çev. Ahmed Yüksel Özemre. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.
- Kara, Mustafa. “Fenâ”. *DİA*. İstanbul: İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995. C. 12, 333-335.
- Karayazı, Nurgül. *Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnûn'unda Tasavvufî Kavram ve Unsurlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlâhiyat Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Kılıç, M. Erol, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999. C.20, 493-516.

- Ögke, Ahmet. *Elmalı Erenlerinde Mânâ Dili*. İstanbul: H Yayınları, 2018.
- Sevgi, H. Ahmet. "Efdalüddîn-İ Kâşânî". *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994. C. 10, 453-455.
- Tahralı, Mustafa. "Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık". Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi III*. haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005, 9-63.
- Topaloğlu, Bekir. "Hâlik". *DİA*. İstanbul: İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997. C. 15, 303-304.
- Topaloğlu, Bekir. "Vehhâb". *DİA*. İstanbul: İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012. C. 42, 610-611.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Yazar, Sadık- Arslan, Mustafa Uğurlu. *Ali Emîrî Dîvânı*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Yılmaz, H. Kâmil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Yılmaz, H. Kamil. *Tasavvuf Meseleleri*. İstanbul: Erkam Yayınları, 1997.
- Yılmaz, Mehmet. *Edebiyatımızda İslamî Kaynaklı Sözler (Ansiklopedik Sözlük)*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1992.